

TÜRKİYE VE ÖZBEK TÜRKÇELERİNDE “ğ”*

YRD. DOÇ. DR. VOLKAN COŞKUN

ğ, tonlu ve sızıcı bir arka damak sesidir¹ ve ğ, ünlü (tonlu) ve sızmalı bir art damak sesindedir² görüşlerine sahip dipnottaki iki eser dışında diğer bütün Türk dil bilgisi kitaplarında da, ğ alışlageldiği gibi tonlu ve sızıcı bir art damak ünsüzü olarak zikredilmektedir.

Biz de, ğ hakkında Türk dil bilgisi kitaplarında yazılan bu bilgileri önceleri tereddütsüz olarak benimsememize rağmen; yine de, *niçin ğ'nin Türkiye Türkçesi alfabesindeki diğer bütün sesler gibi kelime başında kullanılmadığı sorusu* hep aklımıza takılı kalmıştır. 1999 yılında Almanya'nın Trier Üniversitesi Fonetik Bölümü ve Lâboratuvarında araştırma ve çalışmalar yapma şansını yakalayınca, bu soruyu çözmeye fırsatını da bulduk. Çalışmalarımızın sonucunda ise, lâboratuvardaki son derece gelişmiş cihazlar sayesinde ğ'nin Standart Türkiye Türkçesinde üstlendiği görevi tam olarak tespit etmiş olduk.

Araştırmalarımıza, *spektroya* sırasıyla *i, iğ; e, eğ; ı, ığ; a, ağ; ü, üğ; ö, öğ; u, uğ; o, oğ* seslerini yüklemekle başladık. Bu tür yüklemedeki amacımız, *i* ile *iğ*'i; *e* ile *eğ*'i; *ı* ile *ığ*'i; *a* ile *ağ*'i; *ü* ile *üğ*'ü; *ö* ile *ög*'ü; *u* ile *uğ*'u; *o* ile *oğ*'u birbirleriyle karşılaştırmaktı. Eğer fonetikteki kurallara göre periyodik dalgalar, ekranın penceresinde arka arkaya ve bir hizada olursa, yani herhangi bir sapma-

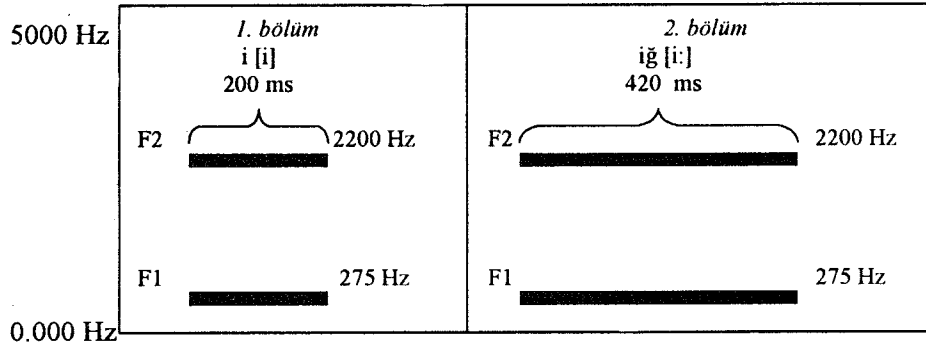
* Bu makale, Türk Dil Kurumunun bursuyla gittiğimiz Almanya'nın Trier Üniversitesi Fonetik Bölümü ve Lâboratuvarındaki araştırma ve çalışmalar sonucunda yazılmıştır. Bana bu fırsatı sağlayan Türk Dil Kurumu Başkanı Sayın Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'a, Yürütme Kurulunun Sayın Üyelerine, Fonetik Bölümü Başkanı Sayın Prof. Dr. Köster'e ve Bölümün Öğretim Üyesi Sayın Dr. MASTHOF'a en derin teşekkürlerimi sunarım.

¹ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1985, s. 47, 48.

² Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Ankara 1986, s. 41, 42, 45.

ya uğramazsa; o zaman ğ'nin bir harf olmadığını tespit etmiş olacaktık. Nitekim öyle de oldu ve ğ'nin bir harf olmadığı ortaya çıktı.

Bilindiği gibi; harf, dildeki sesleri gösteren alfabe işaretlerinin her birine verilen ortak bir addır; yani, sesleri yazıda ifade eden bir araçtır. Bir sesin, harf ile temsil edilebilmesi için, bağımsız birtakım niteliklere sahip olması gerekmektedir ve bu nitelikler; o sesi, alfabedeki diğer seslerden ayıran nitelikler olmalıdır. Yaptığımız araştırma sonucunda, ğ'nin bu açıklamalara uygun özellikleri taşımadığını gördük. O hâlde ğ'nin görevi neydi? Bu soruyu cevaplamadan önce, konuyla ilgili olarak lâboratuvarda yaptığımız çalışmaların ekran görüntülerini aşağıda yansıtmaya çalışalım:

Pencere 1

Pencere 1’de, kapalı *i* [i]³ ve *iğ* [i:]⁴ seslerinin ses dalgaları görülmektedir. Penceredeki her kalın siyah çizgi, ses dalgaları topluluğunu ifade etmektedir. Pencere 1’deki bu siyah çizgiler ve onların pencerede diziliş şekilleri, seslerinin niteliklerini tespit etmemizi sağlar. Pencere 1’de görüldüğü gibi; çizgiler, yatay ve birbirlerine paralel bir şekilde dizilmişlerdir. Bu çizgiler, fonetikte 1. oluşturu-

³ Fonetik yazıda; ses, kelime veya cümleler, [] işareti içine alınır.

⁴ Fonetikte “:” işareti, uzatma işaretidir. “:” işareti, kendinden önce gelen ünlüyü uzun okutur.

rucu (F1) ve 2. oluşturuç (F2) olarak adlandırılırlar. Her oluşturuçunun Hz (Hertz) değeri birer frekansı vardır. Spektro tarafından tespit edilen oluşturuçların değeri, her ünlü veya ünsüzü göre farklıdır. Pencere 1'deki *i* ünlüsünün F1'i, yani 1. oluşturuç, 275 Hz; F2'si, yani 2. oluşturuç, 2200 Hz'dir. Oluşturuçların penceredeki yerleri, bu değerlere göre spektro tarafından belirlenir. Meselâ, bir *e* ünlüsünde, *e* ünlüsünün 1. oluşturuç, 500 Hz; 2. oluşturuç, 1875 Hz'dir. Buna göre; pencere 1'de, *e* ünlüsünün 1. oluşturuçunu ifade eden alttaki siyah kalın çizgi

i'nin 1. oluşturuçundan daha üstte; *e* ünlüsünün 2. oluşturuçunu ifade eden üstteki kalın siyah çizgi ise, *i*'nin 2. oluşturuçundan daha altta yer alacaktır (Bk. pencere 1 ve 2). Pencere 1'deki 1. bölümde, *i* [*i*]'nin oluşturuçları; 2. bölümde ise, *iğ* [*i:*]'nin oluşturuçları görülmektedir. Dikkat edilirse *i* [*i*] ve *iğ* [*i:*]'nin 1. oluşturuçları, yani F1'leri, aynı frekanslara sahip oldukları için aynı doğrultuda bulunmaktadır. Aynı şekilde, *i* [*i*] ve *iğ* [*i:*]'nin 2. oluşturuçları da, yani F2'leri de, aynı frekanslara sahip oldukları için 1. oluşturuçlar gibi aynı doğrultudadırlar. Bu da bize, 2. bölümde de, 1. bölümdeki gibi *i* ünlüsünün (uzun *i* ünlüsü) oluşturuçlarının bulunduğu göstermektedir. İki bölüm arasındaki fark ise; 1. bölümde kısa bir *i* ünlüsü, 2. bölümde ise uzun bir *i* ünlüsünün oluşturuçlarının bulunmasıdır. O hâlde, *spektroya* yüklediğimiz iki sesli *iğ* hecesi, aslında uzun *i* [*i:*]'den, yani tek sesli heceden başka bir şey değildir. Bu duruma göre, Türkiye Türkçesindeki <ğ>, bir *grafem*⁵.

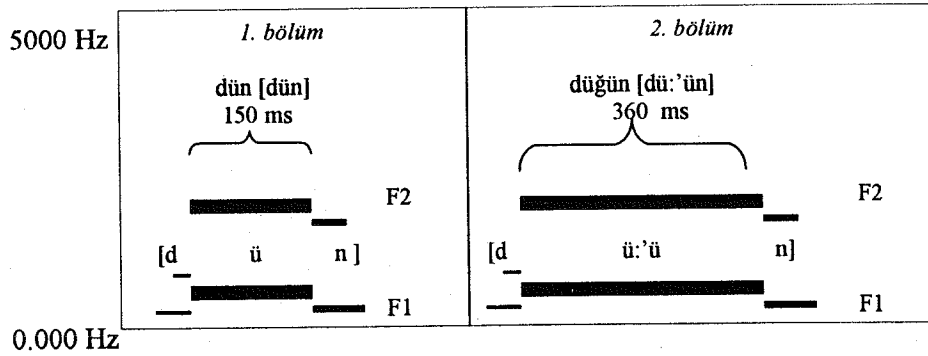
Ayrıca, bu çalışmamızda imlâ kılavuzundaki kelimelerden *ağaç* ile *aç*'ı, *ağda* ile *ada*'yı, *ağcı* ile *acı*'yı, *ağma* ile *ama*'yı, *ağrı* ile *arı*'yı, *ağyar* ile *ayar*'ı, *bağlık* ile *balık*'ı, *bağrış* ile *barış*'ı, *buğra* ile *bura*'yı, *doğru* ile *doru*'yu, *ağartı* ile *artı*'yı, *iğlik* ile *ilik*'i, *sığla* ile *sıla*'yı, *tuğra* ile *tura*'yı, *uğur* ile *ur*'u, *yeğni* ile *yeni*'yi, *düğün* ile *dün*'ü, *yüğrük* ile *yürük*'ü, *öğrek* ile *örek*'i birbirleriyle karşılaştırdık, hepsinde <ğ>'nin bir önceki ünlüyü uzatma görevini üstlendiğini gördük.

Eğmek ile *emek*, *değnek* ile *denek*, *değme* ile *deme* kelimelerini karşılaştırdığımız zaman karşımıza daha değişik bir tablo çıktı ve bu kelimelerdeki <ğ>'lerin, *y*'ye benzer bir şekilde söylendiğini gördük. Birkaç istisna dışında, bu ve *eğlence* gibi benzeri kelimelerdeki <ğ>'ler, zamanla *i*'ye çok benzer olan ve

⁵ Önündeki ünlüyü uzatma görevi üstlenen işaretlere *grafem* adı verilir ve “ < > “, *grafem* işaretidir.

bunun için de yarı ünlü sayılan *y*'ye dönüşmüşlerdir. Bunun sebebi ise; *e*, *i* ve *y*'nin oluşturuçularının değerlerinin birbirlerine çok yakın olması ve dolayısıyla bu tarz bir oluşumun söyleyiş kolaylığı sağlamasıdır. Diğer ünlülerin bulunduğu <ğ>'li kelimelerde ise, oluşturuçuların değerleri sebebiyle böyle bir olay söz konusu değildir.

Aşağıda *düğün* ve *dün* kelimelerinin spektro çıktılarını yansıtmaya çalışalım:

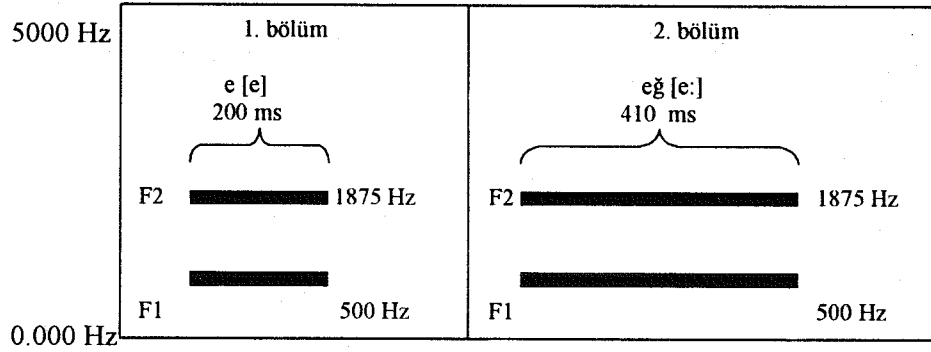
Pencere 2

Pencere 2'de, *dün* ve *düğün* kelimelerindeki *d*, *ü* ve *n* seslerinin 1. ve 2. oluşturuçuları görülmektedir. En ince siyah çizgiler, *[d]*'nin oluşturuçularını; orta kalınlıktaki siyah çizgiler, *[n]*'nin oluşturuçularını; en kalın siyah çizgilerden 1. bölümdekiler, *[ü]*'nün oluşturuçularını; 2. bölümdekiler ise, *[ü:'ü]*⁶'nün oluşturuçularını ifade etmektedir. Görüldüğü gibi *dün* ve *düğün* kelimelerindeki seslerin 1. ve 2. oluşturuçuları, yani F1 ve F2'lerinin dizilişleri birbirlerinden farklıdır. Bunun sebebi de, *d*, *ü* ve *n* seslerinin oluşturuçularının frekanslarının birbirlerinden farklı olmasıdır. Eğer oluşturuçuların frekansları aynı olsaydı, pencerede 2'deki 1. oluşturuçular (F1) ve 2. oluşturuçuların (F2) her birinin tek bir çizgi hâlinde temsil edilmesi gerekirdi. Tabii ki, bu da tek bir sesi ifade ederdi.

⁶ *[ü:'ü]*'deki “ ‘ ” işareti vurgu işaretini ifade etmektedir.

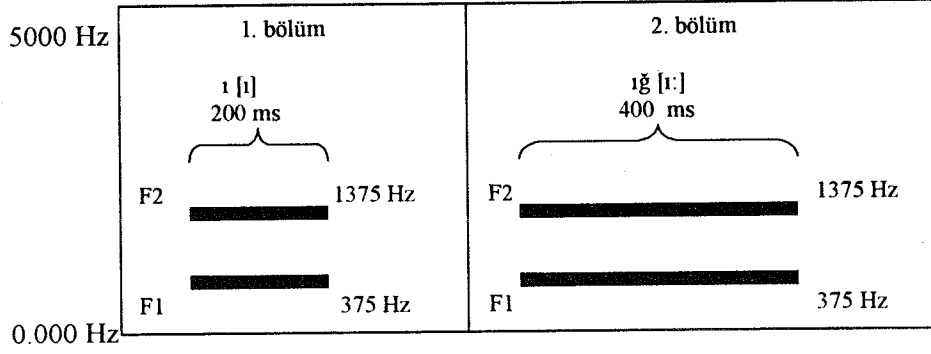
<ğ>, bir grafem olduğu ve bu sebeple de uzatma görevi üstlendiği için, pencerenin 2. bölümündeki *düğün* kelimesi [dii:'ün] olarak ifade edilmekte, dolayısıyla da [dii:'ün] olarak okunmaktadır, yani burada <ğ>, uzatma işareti (:) olarak kullanılmaktadır. Görüldüğü gibi <ğ>, bir harf değildir; eğer bir harf olsaydı, frekansları *ü* sesinin frekanslarından farklı olacak ve neticede [ü:'ü] sesini ifade eden penceredeki koyu siyah oluşturucular birer düz çizgi hâlinde olmayacak; bunun aksine çizgilerde, *d* ve *n* seslerinde olduğu gibi aşağıya veya yukarıya doğru kaymalar olacaktır.

Aşağıda sırasıyla ünlülerle <ğ>'nin birleştiği diğer hecelerin de (*eğ*, *ığ*, *ağ*, *üğ*, *öğ*, *uğ*, *oğ*) spektro çıktılarını yansıtmaya çalışalım:

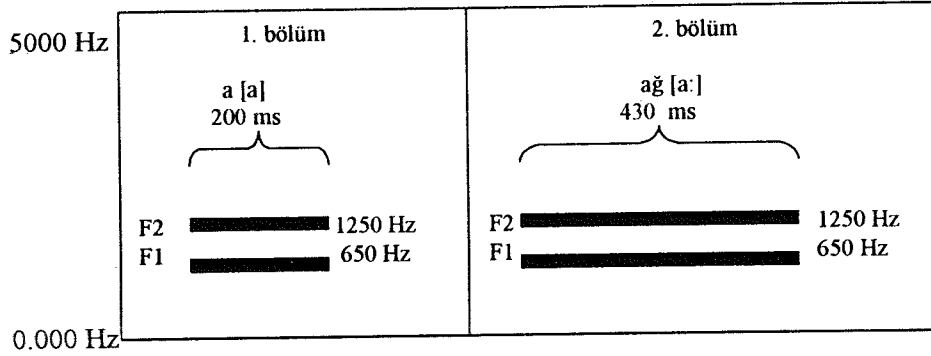
Pencere 3

Pencere 3'de de her iki bölümde bulunan 1. ve 2. oluşturucuların frekansları aynıdır. O hâlde; *eğ*, yarı açık olan uzun bir [e:] ünlüsünü ifade etmektedir. Pencere 3'de 1. bölümdeki [e]'ünlüsünün söyleyiş süresi 200 ms, yani 1/5 sn; 2. bölümdeki uzun [e:] ünlüsünün söyleyiş süresi ise, 410 ms, yani 1/ 2,5 ms'dir. Fakat; bu süreler, bu seslerin kelime içinde kullanımları esnasında kısa [e] ünlüsü için, 100 ms veya onun daha da altına; uzun [e:] içinse, 200 ms veya onun daha da altına kadar düşebilmektedir. *Bu durum, diğer pencerelerdeki kısa ve uzun ünlüler için de geçerlidir.* Meselâ, pencere 1'deki kısa [i] ünlüsünün 200 ms olan süresi, [ipek] kelimesinde 74 ms; yine pencere 1'deki uzun [i:] ünlüsünün 420 ms olan süresi, [iğne [i:'ne] kelimesinde 200 ms olmaktadır.

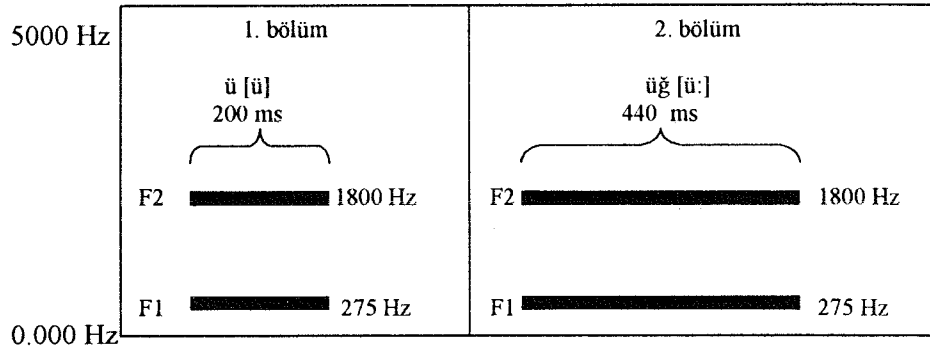
Pencere 4

Pencere 4'de, yarı kapalı [i]'nin 1. ve 2. bölümlerdeki oluşturucuların frekansları aynı olduğundan, 1. bölümde kısa bir [i]' ünlüsü, 2. bölümde ise, <ğ> bir grafem görevini üstlendiği için, uzun bir [i:] ünlüsü mevcuttur.

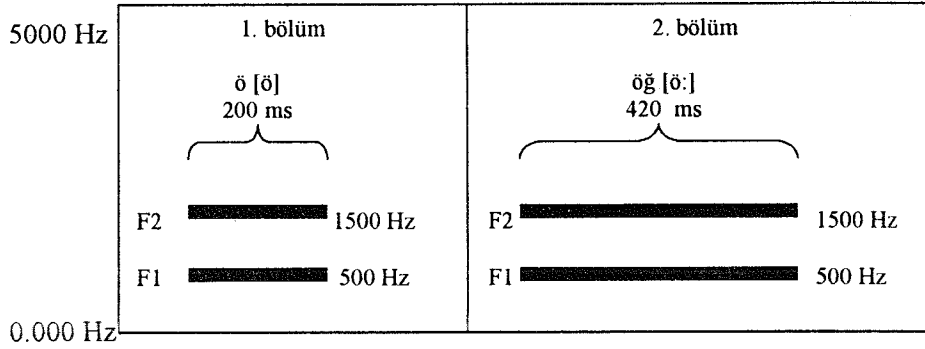
Pencere 5

Pencere 5'de de, her iki bölümdeki oluşturucular aynı frekanslara sahip oldukları için, açık [a] ve [a:] ünlüleri söz konusudur.

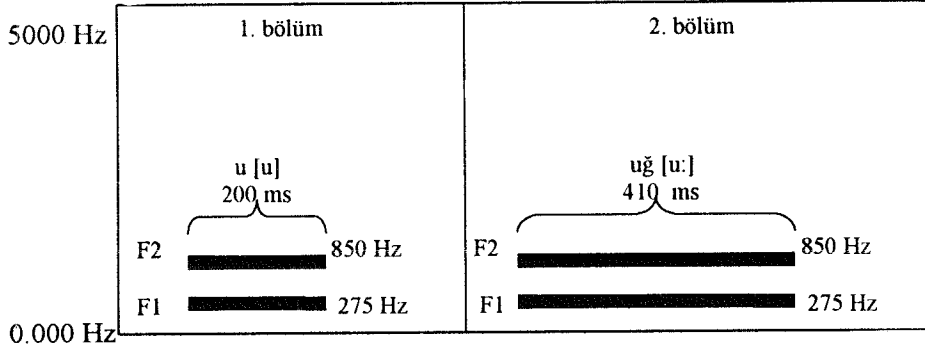
Pencere 6

Pencere 6'da da, kapalı [ü] ve [ü:] ünlülerinin oluşturucuları görülmektedir. 1. ve 2. oluşturucuların frekans değerleri her iki bölümde de aynıdır.

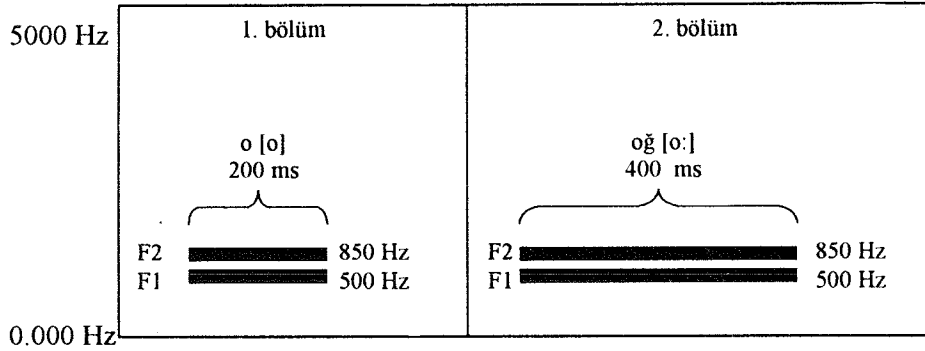
Pencere 7

Pencere 7'de, yarı açık [ö] ve [ö:] ünlülerinin aynı değerlere sahip oluşturucuları görülmektedir.

Pencere 8

Pencere 8’de, kapalı [u] ve [u:]’lerinin oluşturucularının frekanslarının aynı olduğu görülmektedir.

Pencere 9

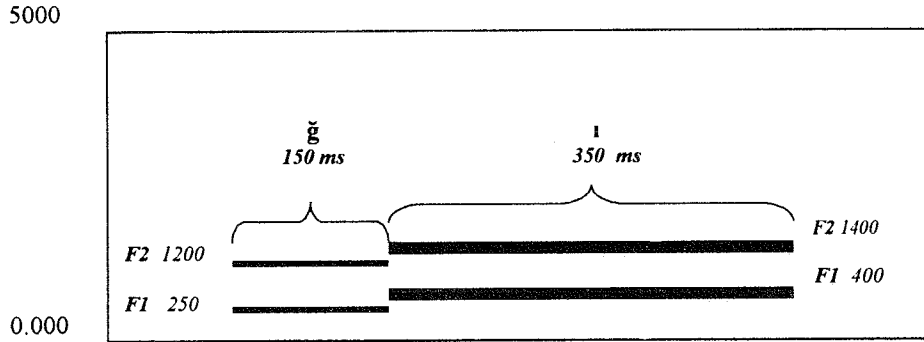
Pencere 9’da her iki bölümde de [o]’nun 1. ve 2. oluşturucularının frekansları aynı olduğu için, burada da bir kısa ve bir uzun ünlü, yani yarı açık [o] ve [o:] ünlüleri söz konusudur.

Görüldüğü gibi Türkiye Türkçesinde grafem rolü oynayan <ğ>, kendinden önce gelen ünlüleri uzatma görevini üstlenmiştir. <ğ>’nin, dilimize uzun ünlü-

ler kazandırması, elbette ki Türkçemizi uzun ünlüler bakımından zenginleştirmiştir. Batı dillerinde fonetik kitaplarında uzun ünlüler de kısa ünlüler gibi ayrı birer ünlü sayılmaktadır. İlâve (\hat{a} = 239 ms), ruhanî (u = 230 ms), âşık (\hat{a} = 238 ms), imal (i = 202 ms) gibi alıntı kelimelerdeki \hat{a} (ince a), u , \hat{a} , i ünlüleri, Türkiye Türkçesinde zaten var olan uzun ünlülerdir⁷. <ğ>, bunlara ilâveten dilimize Türkçe kelimelerde kullanılan e , $ı$, o , $ö$, $ü$ uzun ünlülerini, dolayısıyla 5 uzun ünlüyü daha kazandırmıştır; ayrıca, sadece alıntı kelimelerde kullanılan a , u , i uzun ünlülerinin Türkçe kelimelerde de kullanılmasını sağlamıştır. Bu durum, kısa olduğu kadar, bütün uzun ünlüleri de söyleyebilme kabiliyetimizin olduğunu da ortaya koymaktadır. Meselâ; Batı dillerinde, sadece birkaç kısa ünlünün uzun şekli vardır; başka bir deyişle, Batı dillerinde bizdeki kadar çok uzun ünlü mevcut değildir.

Özbek Türkçesindeki \check{g} (Ғ) ise, gerçekten tonlu ve sızıcı bir arka damak ünsüzüdür. Bu ses, Özbek Türkçesindeki diğer ünsüzler gibi kendine has birtakım niteliklere sahiptir; bu sebeple de, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bir *grafem* değildir.

Özbek Türkçesindeki, \check{g} (Ғ) hecesinin spektro çıktısını aşağıda yansıtmaya çalışalım:

Pencere 10

⁷ Bu satırda verilen kelimelerdeki koyu renkli ünlülerin oluşum süreleri fonetik laboratuvarında tespit edilmiştir. Bağımsız uzun bir ünlünün oluşum süresi ortalama 400 ms; kelime içinde kullanılan uzun bir ünlünün oluşum süresi ortalama 200 ms; bağımsız kısa bir ünlünün oluşum süresi ortalama 200 ms, yani 1/5 sn; kelime içinde kullanılan kısa bir ünlünün oluşum süresi ise, ortalama 100 ms, yani 1/10 sn'dir.

Pencere 10'da, Özbek Türkçesindeki *ğ* (ҒИ) hecesinin oluşturucuları görülmektedir. İnce koyu çizgiler, *ğ* (Ғ)'nin oluşturucuları; kalın siyah çizgiler ise, *ı*'nin oluşturucularıdır. Görüldüğü gibi, Özbek Türkçesindeki *ğ* (Ғ)'nin oluşturucuları, *ı* (И)'nin oluşturucularından daha aşağıda yer almaktadır; o hâlde *ğ* (Ғ), bir grafem değildir. Eğer grafem olsaydı; *ğ* (Ғ), başta kullanılamaz ve en önemlisi de oluşturucuları *ı* (И)'nin oluşturucularıyla aynı hizada olurdu.

Sonuç olarak, <ğ> Türkiye Türkçesinde bir *grafem*, Özbek Türkçesindeyse bir *harf*'tir. Hâl böyle olunca, konunun bir de Ortak Türk Alfabeti açısından değerlendirilmesi gerekmektedir. Bilindiği gibi; Ortak Türk Alfabetindeki *ğ*, sızıcı bir arka damak sesi olarak değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme, Özbek Türkçesi için çok yerinde bir değerlendirme değildir. Ortak Türk Alfabetiyle ilgili gelişmeleri takip eden bilim adamları ve araştırmacılar, sesleri tanıdıkları için Özbek Türkçesi metinlerindeki *ğ*'yi; sızıcı bir arka damak sesi olarak telâffuz edeceklerdir. Ya bilim adamları ve araştırmacıların dışında kalan Özbek ve Türkiye Türkleri! Ortak Türk Alfabetindeki *ğ*, zaten Özbek Türkçesi ve diğer Türk lehçeleri alfabelerindeki *ğ*'nin karşılığı olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple, Özbek Türkleri, kendi metinlerindeki *ğ*'yi hiçbir zorluk çekmeden sızıcı bir arka damak sesi olarak okuyacaklardır; ancak, *ğ*'nin grafem özelliğini bilmediklerinden, Türkiye Türkçesindeki <ğ>'yi de, kendi *ğ* (Ғ)'leri gibi sızıcı bir arka damak sesi olarak değerlendireceklerdir. Bu durum; Türkiye Türklerinde ise, tam tersi olacak ve bir Türkiye Türkü, Özbek Türkçesi metinlerindeki *ğ* (Ғ)'leri, birer grafem olarak değerlendirecek, yani *ğ*'lerden önce gelen ünlüleri uzatarak okuyacaktır. Tabii ki bu durum, kelimelerin yanlış olarak söylenmesine yol açacaktır.

Meydana gelebilecek bu tür söyleyiş yanlışlıklarını önleyebilmek için, Ortak Türk Alfabeti ve konuyla ilgili yapılacak diğer yayımlarda, Türkiye Türkçesindeki <ğ>'nin kendisinden önce gelen ünlüyü uzatma görevini üstlendiği özellikle belirtilmelidir.